

**Marge Konsa, Kristin Ilves, Tõnno Jonuks, Mauri Kiudsoo,
Mirja Ots, Ulla Saluäär ja Krista Sarv**

MISSUGUNE SA OLED, EESTI ARHEOLOOGIA?

Vaadeldakse, missuguseks on kujunenud Eesti arheoloogia ideoloogia(d) viimase kümnendi jooksul, ning ühtlasi markeeritakse tänase arheoloogia põhijooned ja suundumused. Analüüsi aluseks on kuus Eesti arheoloogide kirjutatud Eesti temaatikat käsitlevat monograafiat, mis ilmusid aastatel 2000–2002. Lisaks teoste tutvustusele on artiklis esitatud retrospektiivne lühiülevaade arheoloogia arengust 1950–2002. Osaliselt toetub see autori-tega tehtud süvaintervjudele. Teoste analüüsis tuuakse esile erinevused ühiskonnakäsituses nelja teemade ringi kaudu – muutus ja järjepidevus, ühiskonnakorraldus ja ideoloogia, keskkond ja ühiskond, materiaalne kultuur ja ühiskond. Need suunad kajastavad Eesti arheoloogias viimase kümnendi jooksul kõige enam kõlapinda leidnud vaatenurki.

The ideological developments in Estonian archaeology within the last ten years are considered and main characteristics and directions pointed out. The analysis is based on six monographs on Estonian archaeology written by Estonian archaeologists and published in the years 2000–2002. In addition to the overview of books, the development of archaeology in 1950–2002 is briefly discussed, partly on the basis of interviews with the authors. The analysis concerns four subjects – change and continuity of society, structure of society and ideology, environment and society, and material culture and society – which present the most evaluated views in Estonian archaeology today.

Marge Konsa, Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool (Chair of Archaeology, University of Tartu), Lossi 3, 50090 Tartu, Eesti; margek@ut.ee

Kristin Ilves, Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool (Chair of Archaeology, University of Tartu), Lossi 3, 50090 Tartu, Eesti; kristini@ut.ee

Tõnno Jonuks, Sihtasutus Virumaa Muuseumid (Foundation of Virumaa Museums), Tallinna 3, 44306 Rakvere, Eesti; tonno13@hotmail.ee

Mauri Kiudsoo, Ajaloo Instituudi fondide sektor (Department of Archaeological Collections, Institute of History), Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; mauri16@mail.ee

Mirja Ots, Ajaloo Instituudi fondide sektor (Department of Archaeological Collections, Institute of History), Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; mirja.ots@mail.ee

Ulla Saluäär, Pärnu Muuseum (Museum of Pärnu), Rüütli 53, Pärnu 80010, Eesti; ulla.saluaar@mail.ee

Krista Sarv, Eesti Ajaloomuuseum (Estonian History Museum), Pikk 17, 10123 Tallinn, Eesti; krista@eam.ee

Sissejuhatus

Käesolevat artiklit võib pidada arheoloogia magistrantide nn tudengiprojekti väljundiks, mis kasvas välja Tartu Ülikooli (TÜ) arheoloogia teooria magistriseminarist, kus keskenduti anglo-ameerika arheoloogia teoreetiliste voolude tundmaõppimisele ja vastavate teoste analüüsimisele. Vajadus üheskoos mõtiskleda ning arutada säilis pärast kohustusliku kursuse läbimist ja kasvas edasi magistrantide oma projektiks, kus huvikeskmesse tõusis eeskätt Eesti tänapäeva arheoloogia lahtimõtestamine.

Kardinaalsed ühiskondlikud murrangud, mille kestel teiseb nn ühiskondlik identiteet, toovad kaasa muutusi kultuurimälus ja neil on seetõttu eriti selge refleksioon kultuurimälu toetavates (ja identiteeti loovates) teadustes. Jälgides Eesti rahvusteadustes pärast Eesti taasiseseisvumist toimunut, võib märgata teatavaid kokkulangevaid toimimisjooni, nagu vajadus uue teadusesisese identiteedi kujundamisel ümber hinnata teaduse eelnenud kulgu, sellest ka suurenenud huvi historiograafia vastu (nt Rosenberg 1999; Jaanits 1991; 1995). Samuti on sarnasust püüetel rõhutada eelnevast eristumist teaduse uute eesmärkide formuleerimise kaudu (Vunder 1999; Pärdi 2000; Ligi 1995; Lang 2000a). Hoolimata ühesugustest välistingimustest, nagu ühtne riiklik teaduspoliitika või õppekorraldus ülikoolis, on distsipliinilt toimunud areng siiski märgatavalt erinev. Teaduse eneseanalüüs on vältimatu samm teaduse identiteedi määratlemisel ja mõtestamisel ning vajalik kas või ainuüksi enese positsioneerimiseks üldisel teadusmaastikul, rääkimata selle olulisusest teaduse tulevikku silmas pidades. Kuigi ka 1990. aastate arheoloogia pole eneserefleksiooni vajadust minetanud (nt Lang 1995a; 2000b; 2001a), loob just praeguseks kujunenud olukord võimaluse sügavamalt analüüsida seniseid arenguliine ning tuua selgemalt esile vormuma hakanud suundumusi. Uue iseseisvusaja aastail 1991–2002 arheoloogide publitseeritud 14 teaduslikust monograafiast on seitse ilmunud viimase kolme aasta vältel. Selle perioodi viiest doktorikraadi kaitsmisest neli on toimunud viimasel kahel aastal. Seega on 1990. aastatel teisenenud oludes valitud uurimissuunad, formuleeritud ideed ja minevikukäsitused nüüdseks jõudnud üldistavate tulemusteni ja täpselt õige aeg on küsida: “Missugune sa siis oled, Eesti tänapäeva arheoloogia?”

Tähelepanuväärne nihe ei ole toimunud viimastel aastatel mitte ainult arheoloogia produktsioonis, vaid ka ühes olulisimas arheoloogia tekstide tarbijarühmas – üliõpilastes. Hüppeline kvantitatiivne muutus arheoloogia järelkasvus kajastub nii doktorantide, magistrantide kui ka arheoloogia ülemastme tudengite arvus. Kui näiteks aastatel 1991–1999 läbis arheoloogia statsionaarse magistriõppe ülikoolis vaid neli tudengit, siis praegu küünib TÜ arheoloogia magistrantide arv kaheksani. Võib arvata, et kvantitatiivne kasv, mis esialgu tähendab küll peamiselt kriitilise lugejaskonna kasvu, on tõukeks ulatuslikele kvalitatiivsetele nihetele arheoloogiateaduses.

Diskussioonid ei ole Eesti arheoloogiateaduses just kõige sagedamini esinev nähtus ning hoopis iseloomulikum on ignorantsus kolleegide uurimistööde suh-

tes. Seda heidetakse küll aeg-ajalt üksteisele ette, kuid samas vabandatakse oma huvipuudust liialt “võõra” teema või perioodiga. Üks põhjustest, miks huvi kasulike faktide väljanappimisest sageli kaugemale ei jõua, on ilmselt tahtmatutes ja suutmatutes vaadata tekste lugedes faktide taha, jälgida seda, miks ja kuidas on allikatest vastav minevikupilt loodud. Iga tekst, ka minevikku teaduslikult käsitlev tekst, on kirjutaja mõtteviisi esitus ja kajastus. Mõtteviisi põhineb esmajoones maailmavaatel ja avaldub isiklikus eetikas ja veendumustes ka selle kohta, mis on minevik, arheoloogia, teadus ning neist kujunenud teoreetilised arusaamad. Meie minevikukäsitlus ei sõltu mitte niivõrd allikatest, kuivõrd ideoloogiast.

Üritamaks aru saada, milline on praegune Eesti arheoloogia ideoloogia (või ideoloogiad), valisime oma projekti raames lähemaks analüüsiks kuus aastail 2000–2002 ilmunud Eesti arheoloogide kirjutatud ja Eesti temaatikat käsitlevat monograafiat, millest neli on ühtlasi kaitstud doktoritööna. Iga magistrant võttis ühe (ja võimalikult “võõra” perioodi) teose, mille analüüsimisel pööras tähelepanu sellele, milliseid probleeme esile tõstetakse, millisel moel neid lahendatakse ning millistele teoreetilistele seisukohtadele tuginetakse. Peab mainima, et Eesti arheoloogidel ei ole tavaks oma teoreetilisi lähtekohti põhjalikult selgitada. Kui seda on ka tehtud, siis mitte alati, nagu veendusime, ei vasta esitatud analüüs ja tulemused nendele. See oli üks põhjusi, miks lisaks tekstianalüüsile otsustasime teha iga autoriga ka vestluse vormis süvaintervjuu¹. Intervjuude temaatika hõlmas lisaks teosest lähtuvatele küsimustele autori arheoloogiks kujunemist, olulisemaid mõjutegureid, teemavalikut, teadusmetoodikat, suhtumist oma uurimisobjekti ning hinnangut praegusele olukorrale Eesti arheoloogias. Ühest küljest olid intervjuud meile suureks abivahendiks autorite mõttemaailma avamisel ja teoste sügavamal mõistmisel, kuid sama oluline on neis jäädvustatud kirjeldus varasemate aegade, eriti nõukogude aja arheoloogiast asjaosaliste enda pilgu läbi. See andis meile võtme 1990. aastatel toimunu nägemiseks avaramas kontekstis.

Lugeja sünd on teadaolevalt autori surm ning tekstide elu ei lõpe autori poolt punkti panekuga. Käesolevas artiklis käsitletavat tekstid mineviku kohta on vabaks lastud elama oma elu lugemishetkedes. Iga lugejapoolne teksti dekonstruktsioon muudab ta üksiti osaliseks mineviku rekonstruktsiooniprotsessis ning ka kõige tõestatum minevikupilt hakkab autorist sõltumatult genereerima üha uusi ja uusi tõlgendusi. Meie esitame oma arusaamad ja tõlgendused nende minevikupiltide põhjal sellest, milliseks on kujunenud Eesti arheoloogia viimase kümnendi jooksul, uues ja muutunud kontekstis, mis on vaba sundideoloogiast ning avatud teadus- ja infopiiridega. Tehes ülevaadet autorite seisukohtadest, tuues välja teoste põhijooni, markeerides uuritavate teemade ringi ning analüüsides põhikontseptsioone, oleme ühtlasi hakanud selgemalt eristama puudusi ning võimalikke edasisi arenguteid.

Kuid igasugune kriitika kätkeb oma diskursuses ka varjatud diskursust iseenda kohta ning ükskõik missugune kriitika on ühtaegu nii uuritava teose kui ka

¹ Intervjuude litereeringuid säilitatakse TÜ arheoloogia arhiivis.

iseenda kriitika (Barthes 2002, 42). Ühest küljest olid projekti jooksul toimunud ning kohati üsna tuliseks kujunenud omavahelised arutelud iseenesest juba perioode ja kitsaid teemasid ületava diskussiooni võimalikkuse tõestuseks, kuid teisest küljest mõistsime selgelt, et ka meie, seitsme kujuneva arheoloogi nägemus arheoloogiast on individuaalne ja paljuski ühitamatu. Pooldades tolerantust arheoloogias ja pluralistlike minevikukäsituste aktsepteerimist, oleme ka ise püüdnud säilitada meie eneste erinevaid seisukohti, üritades siiski vältida eklektikasse langemist.

Autorid ja kontekst

Silvia Laulu (s 1931), vanima uuritava autori õpingud ülikoolis (1949–1954) langevad stalinistliku repressioonilaine aega, kui “kodanliku natsionalismi igandite kõrvaldamise” sildi all suleti 1950. aastal rahvusteaduste, kaasa arvatud arheoloogia, õppetoolid Tartu ülikoolis. Kogu arheoloogia teadustöö ning arheoloogilised kogud koondati 1947. aastal loodud Ajaloo Instituuti, mis alates 1952. aastast tegutses Tallinnas ja jäi ainsaks arheoloogiakeskuseks Eestis kuni 1990. aastateni. Arheoloogia õpetamine ülikoolis täielikult siiski ei lõppenud. Alles jäi arheoloogia aluskursus, mida 1950–1954 luges Lembit Jaanits ning alates 1955. aastast NSV Liidu ajaloo kateedri juurde tööle asunud Vilma Trummal, kes jäi kandvaks arheoloogia õppejõuks kuni 1984. aastani, kui täiskohaga asus tööle Ain Mäesalu. Olukord paranes mõneti 1960. aastatel, kui ajalootudengitel tekkis võimalus eriprogrammi alusel spetsialiseeruda arheoloogiale. Ent põhiosa erialasest väljaõppest toimus alles pärast ülikooli lõpetamist (Selirand 1977, 63). Sõja järgse põlvkonna arheoloogidele on nende kujunemises, valikutes ja suhtumistes avaldanud mõju Harri Moora isik, kes oli küll sunnitud lahkuma Tartust ning siirduma Tallinna Ajaloo Instituuti, kuid jäi kuni oma surmani 1968. aastal enamiku noorte arheoloogide suunajaks ja sisuliseks juhendajaks nii teadusteemade juures kui ka välitöödel.

Kui ma lõpetasin ülikooli /.../, siis tehti mulle ettepanek tulla Ajaloo Instituudi arheoloogiasektoris tööle. Ja muidugi arheoloogilist koolitust andis Moora /.../, ta võttis meid [A. Kustin, S. Laul ja E. Tõnisson] siis kokku, hakkas lugema historiograafiat, õpetas, kuidas plaanistada, ja muidugi metoodiline töö – tuli õppida selgeks kaevamine... (S. Laul)

Silmas pidades käsitletavaid autoreid, tuleb Moora mitmekülgsest teadustegevusest mainida eeskätt tema huvi etnilise ajaloo vastu. See andis tőuke etnogeneesi ning etniliste- ja kultuurirühmade interdistsiplinaarsele uurimisele ning sellel olid nii otsesed kui ka kaudsed järeldajad 1990. aastate arheoloogias, näiteks Lõuna-Eesti etnilise ja kultuurilise kujunemise (S. Laul) ning vadjalaste (P. Ligi, H. Valk) uurimises.

Võib-olla olen mina rohkem kui mõni teine arheoloog just etnilistele küsimustele pööranud tähelepanu. See muidugi on alguse saanud Mooralt. (S. Laul)

Moora õpilaste koolkonna tippteoseks kujunes 1970. aastate keskel valminud, kuid alles 1982 ilmunud "Eesti esiajalugu" (Jaanits jt 1982), millega kinnistati ja põlistati monumentaalsesse vormi tolleks ajaks kujunenud minevikukäsitlus. Ajastu kontekstis oli tegu vaieldamatu suursaavutusega. Kuid igal medalil on ka teine külg. Mainitud teoses esitatud ühiskonna terviknägemusele alternatiivse variandi puudumine kuni tänaseni on muutnud selle mõju tunduvalt suuremaks, kui ilmselt peaks olema ühe läbitud teadusetapi suuresti ümberhinnatud seisukohtadel.

Nõukogude arheoloogiat on tänapäevases kontekstist lähtudes tagasivaatavalt hinnatud mitmeti. Esmajoones on tähelepanu juhitud asjaolule, et hoolimata vägi-valdselt pealesurutud ortodoksse marksismi ühiskonnakäsitusest ja fraseoloogiast jäi Eesti arheoloogia põhiosas valitsevaks sõjajaelne rahvusromantistlik kultuuriajalooline koolkond (nt Ligi 1995, 188 jj; Mägi 2002a, 8 jj), mis kandus mõningate modifikatsioonidega edasi kuni 1990. aastate alguseni. Vastandumine kultuuriajaloolisele koolkonnale ning pööre teistsuguste teadusmetodoloogiate poole on kindlasti üks 1990. aastate Eesti arheoloogiat iseloomustavaid jooni. Teisest küljest muutus arheoloogia nõukogude perioodil sotsiaalsemaks ning on jäänud selleks tänaseni; ka 1990. aastatel annavad Eesti arheoloogias tooni pigem holistlikud käsitlused ja neomarksistlikud jooned (nt võimu- ja konfliktiteooriad, ideoloogia) kui individualistlikud lähenemised.

Kaks vaatlusalustest arheoloogidest, Valter Lang (s 1958) ja Heiki Valk (s 1959), alustasid oma tudengiteed ülikoolis 1970. aastate teisel poolel. Ühest küljest võib 1970. aastaid pidada arheoloogia tõusu ajaks. Kümneni keskpaigaks olid kandidaadikraadi omandanud pool tosinat arheoloogi ning peale kasvas uus generatsioon – ainuüksi 1972–1974 lõpetas ülikooli ning asus tegevarheoloogina tööle viis noort. Arheoloogia arendamine ja laiendamine jätkus täie hooga. 1980. aastal Tallinnas toimunud olümpiaregati ettevalmistustööd suurendasid rahavooge ka arheoloogiasse ning 1970. aastate lõpust peale võib rääkida teadusliku linnaarheoloogia tekkest. 1977. aastal võeti vastu uus muinsuskaitseseadus ning järjest hakkas kasvama pääste- ja avariikaevamiste arv ja maht, mis saavutas oma kulminatsiooni 1989–1990. Teisest küljest näib aga, et kaevamiste rohkus mõjus pärssivalt teadustööle. Tosinkonna aasta jooksul (1975–1986) kaitsti vaid üks väitekiri ning teaduspublikatsioonidest moodustasid valdava osa kaevamiste ülevaated või konverentside teesid. Kaevamiste mahu ja publikatsioonide arvu pöördvõrdelist seost võib täheldada ka 1990. aastate arheoloogias (Lang 2000b, 73), sel korral küll publikatsioonide kasuks.

Noored, kes 1970. ja 1980. aastatel arheoloogiasse tulid, on suhteliselt raskesti käsitletavad ühtse rühmana.

Eesti arheoloogias võib selgelt näha kahte põlvkonda /.../, aga kolmas põlvkond, see ei tulnud enam sellise lainena sisse, nagu tuli esimene ja teine. Just seetõttu, et ülikoolist võeti ju niimoodi üks inimene kursuselt ja siis need hakkasid tilkuma aastate kaupa ning vanusevahed on küllalt suured. /.../ Aga kolmanda põlvkonnaga, kuhu ma siis nagu ajaliste raamide tõttu peaks kuuluma, sellega hingelist seost ma ei näe. (V. Lang)

Markeerivateks joonteks võib nn kolmanda põlvkonna puhul pidada eristumist Moora koolkonnast ning suurt rühmasisest varieeruvust maailmavaates, kusjuures eriti selgelt on nende omavahelised erinevused teadusorientatsioonis ilmenud just 1990. aastatel.

Kui on mingi koolkond olemas, siis on see just Moora ja tema järglased. Aga ma ise praegu tunnen, et minust noorem põlvkond enam ei järgi, ei respektööri neid põhimõtteid, mida Moora meile andis. See on nüüd katki lõigatud. /.../ Ega ma ei taha öelda, et see noor põlvkond oleks halvem, neil on omad väärtused ja omadused, mida meil ei olnud ning ei olnud võimalikki. (S. Laul)

Pärast murrangulist perioodi Eesti riikluse ajaloos ning sügavaid kriisiaastaid arheoloogiateaduses 1980. ja 1990. aastate vahetusel algasid institutsionaalsed ümberkorraldused ja -orienteerumised. Üsna kiire põlvkonnavahetuse tagajärjel hakkas just nn kolmanda põlvkonna mitmekesine seltskond kujundama järgneva kümnendi arheoloogia teadusmaastiku ilmet (lähemalt vt Lang 2000b; 2001a). Peatselt lülitusid aktiivsesse teadusellu ka teised uuritavad autorid, 1990. aastate esimesel poolel magistriraadi omandanud Marika Mägi (s 1968) ja Aivar Kriiska (s 1965). Viimane asus 1992. aastast taasavatud TÜ arheoloogia õppetooli hoidja ülesannetesse pärast Evald Tõnissoni emeriteerumist professori kohalt 1994. aastal. TÜ arheoloogia õppetooli ja kabineti järkjärguline väljaarendamine ning teadusmahu kasv viimase kümnendi jooksul on Eesti arheoloogiale andnud teise staabiilse teaduskeskuse ja kujundanud selle teadusharu tugevamaks kui eales varem.

Kahe keskuse olemasolu on Eesti kultuurmaastiku üks iseloomulik fenomen ja minu arust on see normaalne. Kas nüüd kolmas ka ära mahuks, ei tea. /.../ Kuigi – korralik, oma arheoloogiga muuseum võiks olla igas ajaloolises maakonnas. (H. Valk)

Kuid institutsionaalne areng kajastab vaid osa 1990. aastate muutustest. Nii nagu enamikus humanitaar- ja sotsiaalteadustes toimus ka Eesti arheoloogias 1990. aastate esimesel poolel osaline pööre hermeneutilise ja antinaturalistliku teadusmetodoloogia suunas², mis üsna loomulikult ei leidnud mõistmist vanemas põlvkonnas (vt Selirand 1994; Tõnisson 1994a; 1994b), kuid üpris üllatuslikult tekitas kriitilise vastureaktsiooni ka noortes arheoloogides (vt Kriiska & Tvauri 1996). Siiski selgemini kui vanuse- ja põlvkonnavaheed on samuti nooremate puhul eristatavad personaalsed sarnasused-erinevused mõtteviisides ja hoiakutes. Meeles tuleb pidada sedagi, et jätkuvalt on nemad peamised muutuste kandjad Eesti arheoloogias, mis tähendab pidevat täienemist ja arenemist ning seega ka teisenevaid seisukohti. Siinkohal on oluline mainida õppimis- ja enesetäiendamisvõimaluste tekkimist piiri taga, eeskätt Soomes ja Rootsis. See on avardanud Eesti arheoloogia mõtteruumi 1990. aastatel ning avaldanud mõju personaalsete vaadete kujunemisele, kuid ühtlasi määranud ka arheoloogia üldist orientatsiooni.

² Selle esimeseks laineks olid P. Ligi avaldatud kirjutised ajakirja Looming veergudel (Ligi 1993; 1994).

Peale Tartu ülikooli õppisin Turu ülikoolis ning tegelikult sain ma seal parema arheoloogiaalase hariduse kui Eestis. (A. Kriiska)

Uue aja märgina võib vaadelda ka Andres Tvauri (s 1970), noorima autori võimalust omandada arheoloogiaharidus Soomes, Helsingi ülikoolis. Eesti arheoloogide osalemine koostööprojektides, millest eriti tuleks esile tõsta Euroopa Nõukogu uurimisprogrammi “Loodusteaduslikud meetodid arheoloogias” (PACT-i projekt) ning Gotlandi ülikooli kolledži Baltikumi uurimise keskuse algatatud projekti “Kultuuride põrkumine või kompromiss? Läänemerd ümbritsevate maade europaniseerumine aastatel 1100–1400” (CCC-projekt), on andnud olulise panuse arheoloogia avardamisele interdistsiplinaarses ja rahvusvahelises mõttes.

Pigem võiks öelda, et osalemine CCC-projektis kui niisuguses on mind kõige olulisemalt mõjutanud. Lisaks kõik see kirjandus, mille töötasin läbi Rootsi, Taani ja Norra raamatukogudes. (M. Mägi)

Monograafiate tutvustus

Aivar Kriiska. *Stone Age Settlement and Economic Processes in the Estonian Coastal Area and Islands.* Helsinki, 2001 (179 lk). <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/kult/vk/kriiska/>
Teose kohta ilmunud retsensioonid ja tutvustused: Lang 2001b; Toode 2001.

Eesti rannikupiirkonna ja saarte kiviaega käsitlev artiklikogumikuna vormistatud doktoritöö, mis kaitsti Helsingi Ülikoolis esimese elektroonilise publikatsioonina, hõlmab avaldatud kirjutisi nelja-aastasest perioodist, kusjuures kaheteistkümnest artiklist on 1996. aastal ilmunud viis, aja- vahemikust 1997–1999 on igast aastast kaks artiklit ning 2000. aastast üks artikkel. Intervjuus pidas Kriiska oma doktoritöö puhul oluliseks seda, et artiklid on valdavalt inglise keeles ning interneti kaudu üle maailma kättesaadavad.

...ma olen sügavalt selgeks saanud, et kui sa tahad, et sinu ideed kusagil lähevad ringlusesse, et Eesti kiviaeg ei ole ainult Kunda Lammasmägi, siis sa pead ise korrapäraselt ... välja andma artikleid. Nüüd on võimalus tippida arvutisse märksõna Eesti kiviaeg ja sa saad selle [kohta info] kätte – järelikult tasus see ennast ära. (A. Kriiska)

Autor, kes ise on avastanud rohkem kui 50 uut kiviaja asulakohta ja väljakaevamisi teinud 12 asulal, on uute andmete valguses läbi töötanud ka varasema materjali. Artiklites antakse ülevaade kiviaja historiograafiast ja autori välitööde tulemustest ning esitatakse olulisemate asulakohtade eseme- ja luuanalüüs. Artikleid ühendava teemade ringina, nagu autor teose eessõnas mainib, on vaatluse all rannikupiirkonna ja saarte kiviaja asustus, majandusprotsessid ning kronoloogia. Millal ja mismoodi toimus Eesti saarte asustamine, on olnud Kriiska uurimisaineseks ligi kümnekonna aasta jooksul.

Töös esitatud kiviaja kronoloogia periodiseerimisel lähtub autor küll kiviaja väljakujunenud jaotamisest arheoloogiliste kultuurirühmade alusel, kuid teeb olulisi korrektsioone nende dateeringutes. Nii varasemate radiosüsiniku dateeringute kalibreerimine kui ka autori enda uuringutega saadud 22 uut dateeringut Kunda ja Narva kultuurist on võrreldes varasemaga muutnud Eesti ala asustuse 1500 aasta võrra vanemaks. Kiviaja nooremate perioodide, kesk- ja hilisneoliitikumi tüüpilise ja hilise kammkeraamika kultuuride dateerimisel on Eesti radiosüsiniku analüüsides vähesuse tõttu tuginetud naabermaade võrdlusandmetele ning pakutud enam-vähem Läti ja Soome andmete vahepeale jääv dateering.

Võtmeks asustuse ja majandusprotsesside käsitlemisel on autori jaoks materiaalses kultuuris esinevate erinevuste väljaselgitamine ja lokaalsete kultuurirühmade eritlemine nii sünkroonselt kui

ka diakroonselt. Jälgides diakroonilist muutust materiaalses kultuuris, nõustub autor L. Jaanitsa poolt varem esitatud seisukohaga mesoliitilise Kunda kultuuri ja neoliitilise Narva kultuuri arengulisest järjepidevusest. Samuti toetab ta arvamust, et kamm- ja nöörikeramika ilmumisega toimunud murrangud materiaalses kultuuris on seotud välismõjutustega ning uute asukate immigratsiooniga. Samas ei eita autor ka kohalikku arengut ning nöörikeramika kultuuri ilmumise selgitamisel kasutab ta mõistet *mõõdukas migratsioon lõunast* (Kriiska 2001, 19). Sünkroonse arengu jälgimisel rõhutab ta, et rannikupiirkonnad moodustasid kogu kiviaja jooksul omaette eristatava originaalse tehnokompleksi. Autor on seisukohal, et neoliitikumi keramikas ilmekalt avalduv regionaalne omapära Eesti sisemaa ja rannikupiirkondade vahel peegeldab kultuurilisi erinevusi, mis kujunesid tegelikult juba mesoliitikumis. Põhjalik esemelise materjali analüüs toob välja lokaalsed erinevused tööriistade toorme eelistuses ning esemete morfoloogias, kus rannikule ja saartele on võrreldes teiste piirkondadega iseloomulik kohalikus pinnases esineva kvartsi kasutamine tööriistade valmistamisel ning teisase töötusega väiketööriistade vähesus. Ranniku ja sisemaa kultuurirühmade erinevuse tagamaid seletab autor nende eri laadi majandusviisiga, mille omakorda määrasid ära keskkonnatingimused.

Autor argumenteerib vastu varasemale seisukohale, et Kunda mesoliitilise kultuuri asukad ei olnud veel võimelised hülgeküttimisest elatuma (Moor 1998, 64), ja näitab, tuginedes luumaterjali analüüsile, et hülgepüük moodustas olulise osa juba hilismesoliitikumi rannikuinimeste elatusviisist. Kriiska oletab, et kliimamuutuste tõttu suurenenud hülgepopulatsioon ja mitmekesise püügi-majanduse võimalus olid aluseks püsiasustuse kujunemisele rannikupiirkonnas ning lähtealuseks Lääne-Eesti saarte asustamisele juba hilismesoliitikumis.

Valter Lang. *Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. (Muinasaja teadus, 7.)* Tallinn, 2000 (450 lk).

Ühe Põhja-Eesti mikrorajooni, Vihasoo–Palmse asustuspiirkonna süvaanalüüs, mis hõlmab kogu muinasaega, on vormistatud monograafiana. Tööd täiendavad Jonathan Kalmani, Liina Maldre ja Ulla Saluääre kirjutatud lisad kalmete antropoloogilise ainese, asulate ja kalmete loomaluude ning Võhma Tandemäe kivikalmete alt leitud kvartsesemete kohta. Autori välitööd algasid 1993. aastal ja jõudsid raamatukaante vahele 2000. aastaks.

“Keskusest ääremaaks” on orgaaniline jätk Langi doktoritööle “Muistne Rävalla” (1996), millele ta ise viitab kohe eessõnas, nentides, et algseks tõukeks oli soov koguda võrdlusandmeid Pirta jõe alamjooksu asustusloole, kuid uus piirkond muutus õige pea omaette uurimisobjektiks.

Autor tegi Vihasoo–Palmse alal kaheksa aasta vältel põhjalikke väliuuringuid, pöörates suurt tähelepanu kogu uuritava ala inspekteerimisele, et välja selgitada võimalikult palju ja erisuguseid jälgi muistest inimtegevusest. Teadaolevate muististe arv tõusis varasemalt 48 objektilt 101-le, arvestades eriaegseid kihte muististes 124-le – seega avastati 53 (58) uut muistist ja varasemate andmete kriitiline kontroll muutis lähteandmeid tuntuvalt. Väliuuringuid tehti, s.t kaevati 14 kinnis-muistisel.

Raamatu põhitekst on jagatud neljaks osaks ja kaheteistkümneks peatükiks. Esimene osa on sissejuhatus, kus autor annab ülevaate tema uurimuse aluseks olnud teoreetilistest ja metodoloogilistest lähtepunktidest ning tutvustab töös käsitletava Vihasoo–Palmse asustuspiirkonna uurimislugu. Ta toob ära kolm põhilist küsimust, millega varasemad uurijad on selles piirkonnas tegelenud: piirkonna kujunemine asustuskeskuseks, keskuse funktsiooni või olemuse minetus ja piirkonna külade Taani hindamisraamatus mainimata jätmise põhjused. Ülevaade antakse ka 1990. aastate välitöödest. Teine osa, mis käsitleb asustuspiirkonna tekkimist ja selle arengut keskuseks (kuni aastani 1000 eKr), algab uurimispiirkonna ja teiste vaatlusaluste piirkondade maastiku kirjeldamisega. Seejärel vaadeldakse loodusolude kujunemist pärast jääaega ning esimesi küttide-kalastajate peatuskohti Loobu jõe ääres, seda osalt Aivar Kriiska uuringute põhjal. Lisaks käsitletakse nn esimest maahõivet – muinasleidude ilmumist ja muististe tekkimist viljelusmajanduseks sobivatele, kuid varem püsiva asustuseta maadele. Kolmas ja kõige mahukam osa on pühendatud Vihasoo–Palmse

piirkonna nn õitsenguajale nooremast ponksiajast rooma rauaaja lõpuni. Selles keskendutakse eeskätt Tõugu II kivikalme, Võhma Tandemäe kivikalmete ning teiste eelrooma ja rooma rauaaja matmispaikade süvaanalüüsile. Võttes appi ka väheste asulate ja põllujäänuste materjali, püütakse anda pilt tolleaegsest ühiskonnast, asustusest ja majandusest. Neljandas osas näidatakse, tuginedes peamiselt maakasutussüsteemidele, küladele, rauasulatuskohtadele ja kalmetele, kuidas omaaegsest asustuskeskusest sai keskmisel ja nooremal rauaajal ääremaa. Töös vaadeldakse samuti asustuse levikut teistes Virumaa Rebala kihelkonna piirkondades ning arutletakse Vihasoo–Palmse ümbruse ääremaastumise põhjuste üle. Kuna käsitluse all olev piirkond oli vaid üks osa muistsest Rebala kihelkonnast, moodustavad teised selle muinaskihelkonna osad Vihasoo–Palmse alale kindlapiirilise tausta. Sestap ongi neid tutvustatavas töös õigustatult puudutatud põgusalt ja ülevaatlilikult.

Oluliseks küsimuseks uurimistöös kujunes kõnealuse piirkonna saatuse: miks muutus kunagi küllaltki oluliseks asustus- ja kultuurikeskuseks olnud ala ajapikku ääremaaks? Kõrvutades kahte uurimispiirkonda, Pirita jõe alamjooksu ala ning Vihasoo–Palmse ümbrust, jõuab Lang järeldusele, et erineva saatuse üheks tähtsamaks põhjuseks võib pidada tagamaade lähedust, suurst ja jõukust esimeses ning nende puudumist teises. Samas rõhutatakse, et piirkondade materiaalse ja vaimse kultuuri erinevuste taga tuleb eeskätt näha siiski inimesi endid – oma mõttemaailma, ideoloogia ja sotsiaalse käitumise eripärana. Teiseks tähtsaks küsimuseks oli kultuurmaastiku loomine. Kultuurmaastik ei hõlma autori antud definitsiooni järgi mitte üksnes asulaid, põlde ja heinamaid, vaid ka nendega seotud traditsioone, uskumusi, ilmutusi, müüte, muistendeid, sotsiaalseid suhteid jne.

Keskne teema, millega raamatus tegeletakse, on tõlgenduse küsimus. “Tõlgendus on aga arheoloogias kõige olulisem; võib öelda, et kogu arheoloogiline uurimistöö ongi üks lõputu tõlgendus.” (Lang 2000a, 18.) Oma filosoofilisi seisukohti tutvustavas peatükis viitab ja tugineb Lang eelkõige Ian Hodderile, kellega tal on lähedased seisukohad. Autor järeldab, et inimnähtuste tõlgendamisel tuleb lähtuda mitmelt tasandilt, nii materialistlikult kui ka idealistlikult, nii individuaalselt kui ka üldkultuuriliselt.

Silvia Laul. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.). (Muinasaja teadus, 9; Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7.) Tallinn, 2001 (279 lk).

Monograafia võtab kokku autori ligi pool sajandit kestnud uuringud Eesti kaguosas. Hoolimata Lauu suhteliselt arvukatest artiklitest nii Kagu-Eesti rauaaja kui ka etniliste suhete kohta, puudus seni selle valdkonna üldine ja kokkuvõtlik ülevaade, mis nüüd on siis eraldi raamatu näol olemas. Autor on seadnud töö eesmärgiks selgitada materiaalse kultuuri põhjal, miks Lõuna-Eesti on keeleliselt ja kultuuriliselt kujunenud ülejäänud Eestist erinevaks ning omanäoliseks piirkonnaks.

Teos on jaotatud kuueks peatükiks. Jättes kõrvale sissejuhatus, kus antakse ülevaade uurimispiirkonna geograafilistest ja ajalistest raamidest, loodusoludest ja teema uurimisloost, võib ülejäänud töö jagada kaheks suuremaks osaks. Esiteks allikmaterjali esitus muistiseid ja leide tutvustavates peatükkides ning teiseks järeldused ja arutlused matmiskombestikku, viljelusmajandusliku asustuse tihenemist ja majanduse arengut ning kagueestlasi laiemas läänemeresoome kultuuriruumis käsitlevates peatükkides. Töö eripära ongi nende kahe osa suhe: peaaegu kolmveerand käsitluse mahust kuulub esemeuurimistele peatükkidele.

Raamatu teises peatükis antakse sümpaatselt süsteemne ülevaade kõigist piirkonda jäävatest teadaolevatest muististest. Lisaks muististe kirjeldusele refereeritakse lühidalt kaevamistulemusi, need puudutavad peamiselt tarandkalmeid.

Kõige mahukam on leiumaterjali tutvustav kolmas peatükk. Leide on käsitletud liikide kaupa ning eesmärgiks on võetud leidude ja nende kaudu ka muististe (enamasti tüüpilised tarandkalmed) dateeringute täpsustamine. Tüpologiseerimisel on aluseks Harri Moora ning Marta Schmiedehelmi varasemad käsitlused, kuid lisaks on kalmete dateerimisel arvestatud leiukontekste. Ehkki kasutatud on enamikku seni ilmunud arheoloogilistest uurimustest, on siiski valdavalt tuginetud Moora ja Schmiedehelmi teostele. Peatüki kokkuvõtteks eristatakse Kagu-Eestis esemete põhjal kaks suuremat perioodi, varane ja vanem rauaage (s.t eelrooma ja rooma rauaage) ning viimase sees veel

omakorda kolm alaperioodi, mille tunnusteks on erinevad panused, matmiskombestik ja leiukompleksid.

Neljas peatükk käsitleb matmiskombeid ning annab ülevaate kõnealusel perioodil levinud kalmevormidest ja matmisviisist, võrreldes neid vastavate nähtustega naabermaades. Eesti uurijaist leiab vanema põlvkonna kõrval nimetamist Lang ning peatüki sissejuhatuses mainitakse ka üht Rootsi arheoloogi Anders Kaliffi artiklit. Autor pooldab oletust, et varased tarandkalmed on tekkinud ja arenenud Eestis, mitte laenatud väljastpoolt. Tähelepanu on pööratud ka teistele tarandkalmetega seotud küsimustele, eriti äärevare probleemidele.

Viies peatükk viljelusmajandusliku asustuse tihenemisest ja majanduse arengust käsitleb maa-höivet eeskätt looduslikest tingimustest lähtuvalt. Asustuse leviku tunnuseks peetakse kalmete olemasolu ning kalmete vanuse põhjal dateeritakse ka asustuse ilmumist. Asustus levis üksnes viljakate muldade alal ja oli tihedalt seotud jõgede-järvede kui liikumisteedega ning seda nii kivi-kalmete kui ka kääbaste puhul. Autor on seisukohal, et 2.–3. sajandiks olid asustatud kõrgustike jalamid, kust asustus levis ülejäänud Kagu-Eesti alale. Esitatud arvamusele leitakse kinnitust ka palünoloogilistest analüüsides. Võrreldes Eesti n-ö arenenumate piirkondadega, tekkis Kagu-Eesti "materiaalse kultuuri arengus peale hoogsat tõusu teatav seisak" (Laul 2001, 210). Selle põhjuseks olevat olnud erinevus maaharimises, kuna Kagu-Eestis jätkus endiselt aletamine, samas kui Põhja- ja Kirde-Eestis levis juba põlispõllundus.

Uurimuse viimases peatükis antakse ülevaade kogu Kagu-Eesti piirkonna arengust alates kiviajast kuni 12. sajandini. Üsna põhjalikult käsitletud tekstiilkeraamika puhul oletatakse Soome keeleteadlase Kalevi Wiiki uuematele artiklitele tuginedes, et tegu on soomeugrilisele rahvale omase esemetüübiga. Laul peab selle rahva keelt hilisema eesti keele üheks komponendiks, millele lisandusid pronksiaegsed germaani laensõnad. Oluline etapp on autori meelest esimesed aja-arvamisjärgsed sajandid, kui eristusid Skandinaavia ja Soome mõjusfääri jäänud Põhja-Eesti ning lõunapoolsete mõjutuste all olnud Lõuna-Eesti. Viimase eripärane kultuur on arenenud sellel alal levinud tekstiilkeraamika kultuuri põhjal. 12. sajandi lõpul jagati võõrmõjude tõttu Kagu-Eesti kaheks ning tekkisid eraldi võru ja setu keeleala.

Marika Mägi. On the Crossroads of Space and Time. Graves, Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. (CCC papers, 6.) Tallinn, 2002 (278 lk).

Teose kohta ilmunud retsensioonid ja tutvustused: Pihlman 2002.

CCC-projekti raames avaldatud ingliskeelse monograafias käsitleb Mägi mitmete kultuuri-piirkondade ristumiskohal paiknevat Saaremaad ja Muhu saart muinasaja lõpul ja keskaja alguses. Uurimuse lähtealuseks on arheoloogilised andmed – kalmed ja matmiskombed –, kuivõrd need on Saaremaal kõige paremini esindatud. Nii kalmeid kui ka matmiskombestikku vaadeldakse laiemas kontekstis naaberladega. Oluline on kalmetest saadud leiumaterjali analüüs, eelkõige matusekomplekside määratlemine, sealhulgas esemetüüpide arvul põhinevad arvutused matmiskommete traditsiooni ja sotsiaalse struktuuri muutuste analüüsimiseks. Kõike eelnevat vaadeldakse koos ülejäänud arheoloogilise ainesega nii saartelt kui ka mandriit. Arheoloogilistele andmetele lisaks on raamatusse haaratud võimaluste piires ajalooline, samuti etnograafiline ja inimgeograafiline informatsioon.

Sissejuhatuses tutvustab autor uurimistalust piirkonda ja põhjendab teema valikut. Käsitletakse allikmaterjali ja esitatakse uurimuse peacesmärk – täpsemalt määratleda ja piiritleda saarlaste poliitiline organisatsioon viikingi- ja hilisrauaajal ning analüüsida selle muutumist feodaalseks ühiskonnaks pärast vallutust. Püstitatud on Saaremaa sotsiaalset ja ideoloogilist arengut puudutavad küsimused, nagu kui kihistunud oli sealne viikingiaegne ühiskond ja kui kaugele oli nimetatud kihistumine arenenud rauaaja lõpuks, kui saart ümbritsesid feodaalkorraga naabrid. Kuidas muutus ühiskond ristiusustamise ja feodaalsuhete kinnistumise perioodil? Kas vallutus seostus saarlaste vaid vägivald ja konfliktiga või otsiti kompromissi ja võimalusi muutunud maailmaga kohandada?

Monograafia põhiosa koosneb seitsmest peatükist. Esimeses peatükis käsitleb Mägi varasemat uurimislugu ja töö teoreetilist raamistikku. Siin antakse ülevaade muinasaja ühiskondliku korralduse käsitlustest Eesti arheoloogias, varasematest teoreetilistest tõekspidamistest ning metodoloogilisest lähenemisest. Kuivõrd arheoloogias on kerkinud uued teooriad, mis võimaldavad andmestiku teistsugust interpreteerimist, siis vastab Mägi monograafia jaatavalt küsimusele, kas ühiskonna sotsiaalse organisatsiooni identifitseerimisel viib teistsugustel allikatel baseeruv materjali analüüs ka teistsuguste järeldusteni. Uurimuses on läbivaks jooneks uute ning vanade teooriate põhjal tehtud järelduste erinevuse väljatoomine.

Monograafia teises peatükis tutvustatakse Baltimaade ja naaberlade matmiskombeid, samuti analüüsitakse neid võrdluses Saaremaaga. Kolmas peatükk on pühendatud Saaremaad käsitlevatele kirjajale allikatele. Enamik kirjajalike allikaid pärineb 13. sajandist ja seetõttu saab nende põhjal järeldusi teha vaid huvialuse perioodi lõpuosa kohta.

Neljandas peatükis tutvustatakse seitsme arheoloogiliselt kaevatud kivikalme ja nelja muinasaja lõpu ning varakeskaegse laibakalmistu materjali. Kirjeldatud on neid meetodeid, mida kasutati kalmekomplekside kindlakstegemisel ja iga kalme puhul on põgusalt analüüsitud selle paiknemist kultuurmaastikul, eelkõige seotust keskusega.

Viiendas, kõige mahukamas peatükis tõlgendab Mägi leiumaterjali ja matusekomplekse. Kõigepealt analüüsitakse eri sugupooltele omistatavaid hauapanuseid; selgub, et n-õ vastassugupoolseid leidub mitmes matuses ja sellest lähtuvalt kritiseeritakse varasemaid otsustusi meeste ja naiste paarismatuste kohta. Väga põhjalikult käsitleb autor hauapanuseid tüpoloogiliselt ja leiab, et mitmekesine leiumaterjal on kooskõlas saarte geograafilise asendiga mitme kultuuriareaali ristumiskohal. Saaremaa matuste omavahelise võrdluse aluseks on neis olevate esemetüüpide arv. Uuringu põhjal võis järeldada, et see sõltub eelkõige matmisajast, maetu (oletatavast) soost ning kalme asendist tolleaegse keskuse suhtes.

Kuuendas peatükis arutletakse matmiskombestiku ja selles toimunud muutuste üle. Mägi eristab matmiskombestikus nelja tasandit ja leiab, et üleminek kristlikele kommetele toimus suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul. Seitsmes peatükk võtab uuritud materjali põhjal kokku saarlaste ideoloogias ja ühiskondlikus korralduses toimunud muutused. Autor järeldab, et kuigi Saaremaa ühiskond oli juba varasematel perioodidel kihistunud, süvenes see protsess veelgi hilisrauaaja lõpul ja pärast vallutust. Alates 10. sajandist on toimunud kiire arheoloogilise materjali juurdekasv nii Saaremaal kui ka selle naaberladel ning see saavutas oma haripunkti 12. sajandil. Mägi oletab, et hoolimata vallutusest säilis Saaremaa 13. sajandi ühiskondlikus arengus poliitilise võimu järjepidevus, eliit lõi suhteliselt rahumeelselt feodaalsesse maailmakorraldusse ning võttis uue religiooni omaks 13.–14. sajandi vältel.

Andres Tvauri. *Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (Muinasaja teadus, 10.) Tartu; Tallinn, 2001 (372 lk).*

Teose kohta ilmunud retsensioonid ja tutvustused: Tamm 2002.

Monograafia käsitleb Tartu linnuse ja asula tekke- ning arenguloo probleeme Saksa vallutuse eelsel ajal, keskendudes Muinas-Tartu funktsioonile ja kohale halduslik-poliitilisel maastikul erinevatel aegadel. Vastukaaluks varasemale, ligi sajandipikkusele uurimisloole, esitab Tvauri selgesõnalise hüpoteesi, et Tartu linnus ja asula ei olnud tekkimisest kuni 13. sajandi alguseni püsivalt asustatud, asustusperioodid polnud üksteisega arengulises järjepidevuses ning asulad rajati eri huvirühmade poolt erinevatel põhjustel.

Uurimus koosneb viiest peatükist. Sissejuhatuses põhjendab autor teema valikut ja küsimuse asetust, tutvustab töö teoreetilist raamistikku ja olemasolevat allikmaterjali, võtab kokku varasemate uurijate seisukohad ning esitab ülaloodud hüpoteesi. Teises peatükis käsitletakse arheoloogilisi allikaid. Objekti maastikul paiknemise kirjeldamisel ja loodusolude tutvustamisel toob Tvauri välja muinasajal elamiskõlblikud piirkonnad Toomemäe ja jõe vahel, mis kattuvad Tartu asula muinaskihi leiualaga. Looduse kirjeldusele järgneb ülevaade nii linnusel kui ka all-linnas seni

toimunud väljakaevamistest. Tartu kaevamistel tehtud radiosüsiniku dateeringute kokkuvõtteks leiab autor, et nendest on töös püstitatud küsimusele vastamisel vähe abi. Edasi pööratakse tähelepanu arheozooloogilisele ning -botaanilisele leiumaterjalile ning tõdetakse, et see pole veel küllalt esinduslik ega võimalda täiel määral vastata arheoloogi huvitavatele küsimustele. Järgnev osa peatükist on pühendatud leiumaterjali põhjalikule esitlusele. Esemed on nende otstarbest lähtudes jaotatud kaheteistkümmesse rühma. Kahtlemata on teine peatükk ääretult oluline verstapost aastate jooksul kogunenud leiumaterjali summeerimisel.

Kolmandas peatükis tõlgendab Tsvauri arheoloogilist allikmaterjali. Autor näeb oma ülesandena esemete rääkima panekut (Tsvauri 2001, 165) ning selgitab võimaluse korral iga eseme kohta välja dateeringu, päritolu ja otstarbe. Dateeringute arutelu juures rakendab Tsvauri leiumaterjali vanusemäärangutele tuginedes graafikut, mille abil joonistuvad nii linnuse kui ka asula puhul välja kaks piiki. Esimene neist jääb perioodi 1036–1061 ja teine 13. sajandi algusse. Leiumaterjali päritolu puhul leiab Tsvauri, et Tartu materjal on tüüpiline suhteliselt laiale kultuuriruumile, mis hõlmas Ida- ja Lõuna-Eestit ning Loode-Vene läänepoolseid alasid ja mis on suuresti erinev Lääne- ja Loode-Eesti omast. Artefaktide algse otstarbe üle arutledes võrreldakse Tartu materjali nelja muistise – Rõuge linnuse ja asula, Lõhavere linnuse, Uderna II asulakoha ja Mustivere asulakoha – leiumaterjaliga, mida on analüüsitud mainitud jaotusprintsipi kasutades.

Peatüki teise osa moodustab arutelu muistsetest liiklusteedest ning Tartu asendist arheoloogilisel maastikul eri etappidel. Esimese puhul ei poolda autor seisukohta, et Tartut läbis kaubatee Pihkvast Pärnusse või vastupidi, kuid leiab, et soodus vee- ja talitee oli Pihkvast Tartuni. Koht ise oli hea sillapea Põhja- ja Kagu-Eesti vahel. Tsvauri jõuab seisukohale, et arheoloogilistele allikatele tuginedes on ta oma hüpoteesile leidnud kinnituse. Tartu ei olnud vaadeldaval perioodil (700–1224) püsivalt asustatud ja kaubanduskeskus enne keskaega ei eksisteerinud.

Neljandas peatükis tutvustab autor Tartu kohta käivaid kirjalikke allikaid. Ta käsitleb 1030. aasta sündmust (Jaroslav Targa sõjakäik), mis analüüsimisel saab dateeringuks 1036. Edasi vaadeldakse tšudude ja sossolite küsimust, Jaroslavi sõjaretke historiograafiat, samuti teateid aastaist 1061, 1134, 1191/1192. Lõpetuseks tuuakse ära Henriku Liivimaa kroonika andmed Tartu kohta ning vaagitakse Tartu muistse nime tähendust.

Viimases, viiendas peatükis arutletakse muinaslinnuse kui keskuse üle. Juttu tuleb linnustest kui kaitserajatistest, nende tegelikust kaitsevõimest, eliidist ja linnuste funktsioonidest. Tsvauri leiab, et meie muinaslinnused olid eelkõige võimukeskused, mitte “urbaansed” keskused keskaegses tähenduses. Viimaks võtab autor uurimuse kokku, iseloomustades Tartut eri perioodil. Aastail 700–1036 oli Tartu linnus–asula tüüpi asustuskeskus, mille võimuala raadius ulatus 6–8 kilomeetrini. Jurjevi perioodil (1036–1061) oli Tartul Kiievi vürstiriigi piirilinnuse funktsioon. Pärast 1061. aastat oli paik kasutusel põhiliselt mehitamata linnusena, mille kõrval asulakoht puudus. Tartu ei olnud üks Ugandi muinasmaakonna kahest keskusest, vaid Jogentagana ja Ugandi vahele jääv ääremaa, olemata isegi kohalik keskus. Sõjalise tugipunktina tuli Tartu uuesti kasutusele 13. sajandi algul.

Heiki Valk. *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. (CCC papers, 3.) 2nd edition. Tartu; Visby, 2001 (124 lk).*

Teose kohta ilmunud retsensioonid ja tutvustused: Raudkivi 2002.

Töö on ilmumist ootava eestikeelse suurema monograafia ingliskeelne kokkuvõte, avaldatud CCC-projekti raames. Uurimus käsitleb Lõuna-Eesti, sh Setomaa kalmistuid ning matmiskombeid pika ajavahemiku, aastate 1225–1800 vältel. Geograafiliselt kuuluvad uurimispiirkonda praegused Tartumaa, Võrumaa, Viljandimaa ning Pärnumaa kaguosa vallad (autor kasutab territoriaalseks määratlemiseks vanemast administratiivjaotusest pärinevaid kihelkondi). Allikabaasi moodustavad 1200 maakalmistut, sh 31 keskaegset ja 10 varauusaegset kirikaeda. Kiviristide ja ristikivide puhul on statistiline arv väga suhteline, sest peamiselt põhineb teadmine nende kohta üleskirjutatud suulisel traditsioonil. Lõuna-Eestist on teada 115 juhtu, kui kalmega seoses on mainitud ka kivi. Teiseks

oluliseks allikaliigiks on vanade matmispaikade ning nendega seostuvate matmiskommete kohta käiv kõikvõimalik folkloor.

Autor võttis endale ülesande uurida Lõuna-Eesti maakalmistuid, nende leide ning matmiskommeid ja avada arheoloogiliste mälestiste tõeline tähendus (Valk 2001a, 60), et teha laiemaid järeldusi ühiskonna ja mentaliteedi kohta. Termin *maakalmistud* alla on koondatud erineva iseloomuga matmispaigad: katoliku abikirikute ja kabelitega seostuvad kalmistud, pideva kasutusega küla- ja talukalmistud, katku- ja näljakalmed ning arvatavasti ka mõned lahingutega seonduvad kalmed. Suurem osa töös esitatud interpretatsioonist põhineb etnoarheoloogilisel ainesel.

Doktoritöö käsitleb kohalikke maakalmistuid, kirikaedu ning lõunaestlaste matmiskombestikku nelja suurema teemade ringi kaudu. Esimene neist hõlmab maakalmistuid ja kirikaedu üldises asustus- ja maastikupildis ning maakalmistute kajastumist folklooris. Teiseks probleemide ringiks on maakalmistute olemuse uurimine ning dünaamiliste aspektide vaatlemine. Kolmas valdkond on diskussioon külakalmistute formatsiooni ja kasutusajaloo ümber. Neljandaks uurib Valk kiriku suhtumist maakalmistutesse ja maarahva mentaliteeti.

Töö on jagatud kuueks peatükiks, millest esimene tutvustab uurimisainest ning allikaid. Teine peatükk, mis kajastab maakalmistuid asustussüsteemis, maastikul ning suulises traditsioonis, on jagatud kolmeks suuremaks teemaks. Esimene neist võtab kokku kalmistute, kirikaedade, kiviristide ning ristikivide statistilised andmed ja paiknemise. Vaatluse alla tuleb maakalmistute seos asustussüsteemide ning kesksete kohtadega. Kolmas teema käsitleb kalmistute kohta käivat suulist traditsiooni ning uskumusi. Teise kolmas peatükk hõlmab esemeleidude analüüsi ning kronoloogiat. Eraldi vaadeldakse ehteid, riietuse metalloosi, tööriistu, münte ning keraamikat. Järgmine peatükk on täielikult pühendatud matmiskommetele. Eraldi on analüüsitud põletus- ning laibamatuseid. Peatükis käsitletakse ka kalmeleide ning nende tähendust. Teema lõpetavad enamasti setu materjalil põhinevad matmisjärgsed riitused ning külakalmistute ja kirikaedade matmiskommete kirjeldus. Viimasel peatükis on põhitähelepanu maakalmistute kronoloogial, kiriklikul kontekstil ning suhtumistel. Maakalmistute genees on esitatud nende seoses hilisrauaaja matmiskohtadega. Eraldi vaadeldakse 13. sajandil rajatud uusi kalmistuid ning katoliku perioodi ja 17. sajandi külakalmistuid. Põgusalt on käsitletud ka 18. ja 19. sajandi külakalmistuid. Töö viimane peatükk võtab kokku Lõuna-Eesti euroopastumise, mille juures vaadeldakse Liivimaa iseärasusi ning nende põhjusi üldiste kultuuriliste protsesside foonil.

Lõuna-Eesti kalmeleidude ja folkloorse ainese kõrvutamine näitas, et ristiusustamine jäi pinnapealseks ning kohalike elanike mentaliteet ja uskumused kujunesid keskaegse eurooplase omast erinevaks. Keskaja lõpp ning muutused poliitilises struktuuris ei tähendanud suurt midagi, maaühiskond elas edasi omal konservatiivsel ja traditsioonilisel viisil kuni 19. sajandini. Lõuna-Eesti kalmete arheoloogilise materjali analüüs kinnitas hilisrauaaegse traditsiooni jätkumist matmiskommetes ning osutas eelkristlike ja kristlike riituste kombineerumisele ning sünkretistlikule maailmavaatele. Selline olukord sai võimalikuks ristiusustamisaegete poliitiliste suhete ebastabiilsuse ning kiriku kompromissipoliitika tõttu. See kõik tegi Liivimaa muu Euroopa kontekstis eriliseks.

Analüüs

Niisiis on meie ees kuus monograafiat, kuus arusaama ja käsitlust arheoloogiast, kuus vaadet Eesti minevikule. Kui lähtuda autorite endi sõnastatud eesmärkidest, leiavad käsitlemist Eesti ranniku ja saarte kiviaja majandus- ja asustusprotsessid (Kriiska), keskuse ja ääreala dünaamika ning kultuurmaastiku olemus Vihasoo–Palmse mikropiirkonna näitel (Lang), Kagu-Eesti etnilised ja kultuuriprotsessid (Laul), muutused Saaremaa ühiskonnakorralduses muinasaja lõpul ning sealse ühiskonnakorralduse iseloom ajaloolise aja algul (Mägi),

Muinas-Tartu arengulugu ja funktsioonid (Tvauri) ning kesk- ja varausaja maa-rahva argikultuur ja maailmavaade matmistraditsioonide põhjal (Valk).

Ühegi uurimuse allikaline materjal ei piirdu arheoloogiateaduse traditsiooni-liste võimalustega (materiaalne kultuur), vaid on interdistsiplinaarne ning avar- dab senist allikabaasi tunduvalt. Arheozooloogia on võimaldanud heita Kriiskal sügavamalt pilku kiviaja majandusviisidele. Lang näitab võimalusi, mida pakub antropoloogilise materjali süvaanalüüs ühiskonna sotsiaalse struktuuri uurimisel. Laul kasutab palünooloogiliste andmete analüüsi interpreteerimaks asustuse kujunemist Lõuna-Eestis. Mägi osutab ajaloolise ning kartograafilise andmestiku olu- lisusele vallutusega seoses ühiskonnas toimunu mitmekülgsel avamisel. Arheo- botaanika ja -zooloogia kaudu avab Tvauri Tartu asula ja linnuse elanike toidu- sedeli. Valk tõstab esile rahvaluule osa keskaja ideoloogia tõlgendamisel.

Teostes leidub nii uutel kaevamistulemustel baseeruvaid kui ka varasemate kaevamiste tulemusi ümberhindavaid vaateid, nii laiema üldistusmahuga kui ka üksikküsimusi käsitlevaid probleeme, regionaalseid mikro- ja makrouuringuid, pika- ja lühiajaliste protsesside jälgimisi, keskendumisi metafüüsillistele ja tüpo- loogilistele probleemidele arheoloogias, variatsioone materialismist idealismini – sellist loetelu võiks jätkata veelgi. On neil uurimustel üldse midagi ühist? Kas teaduse arengus peakski üldse nägema midagi muud kui pidevalt täienevat tead- miste (andme)kogumit? Nii erinevad kui need tööd oma temaatikas, kasutatud allikabaasis ja uurimismetoodikas ka pole, on autorite ühisjooneks, mis ilmnes ka intervjuudes, arusaam arheoloogiast kui esmajoones muinasaja ühiskonda uuri- vast teadusest. Järgnev analüüs lähtub sellest, millisena käsitletakse muinasühis- konda ning millised on viimase kümnendi jooksul kõige enam kõlapinda leidnud vaatenurgad.

Muutus ja järjepidevus

Kõige paremini selguvad ühiskonnakäsitluste sarnasused-erinevused, kui jäl- gida, kuidas seletatakse ühiskonnas toimunud protsesse ning milliseid tegureid nähakse asetleidnud muutuste peapõhjusena. Kui kõrvale jätta tõlgendused kesk- konna osast, siis kerkib esile kaks lähenemist, mida lihtsustamise mõttes võib nimetada aktiivse ja passiivse ühiskonna mudeliks. Neist esimene lähenemisviis keskendub enam ühiskonna sisemise arengudünaamika jälgimisele, teine välis- mõjude uurimisele. Johtuvalt rõhu asetusest etnilisele migratsioonile ja kultuuri- lisele difusioonile, on ühiskonna vaatlemine pigem passiivsena kui aktiivsena ise- loomulik esmajoones kultuuriajaloolise koolkonna uurimustele. Üldisemal tasan- dil on aga väliste tegurite rõhutamine muutuste tõlgendamisel omane enamikule vaatenurkadele, mis põhinevad naturalistlikul teadusmetodoloogial. Nii näiteks on Tvauri otsinud muutuste “põhisüüdlasi” peamiselt suuremalt poliitiliselt (Kiievi-Vene) ja majanduslikult (Novgorod, Pihkva) areenilt ning oluliselt vähem kasutanud võimalust mõtiskleda asjade käigu sisemiste, kohalikust inimressursist ja asustusloogikast tulenevate põhjuste üle. Tvauri loodud muinasaja ühiskond

elas Lõuna-Eesti alal suures Loode-Vene ja Skandinaavia tõmbetuules, kus kohaliku elanikkonna igapäevane elu oli teisejärgulise tähtsusega.

Kõige suuremad lahkumineked nende kahe lähenemisviisi vahel on nähtavad Eesti eelrooma ja rooma rauaaja tõlgendustes. Laul lähtub seda perioodi uurides seisukohast, et materiaalne kultuur kannab etnilisi ja keelelisi tunnuseid ning mida tugevam on ühiskonnas nähtav muutus, seda tõenäolisemalt on see tingitud rahvastikusiirdest. Markantsed uued jooned matmiskombestikus, nagu kivistkalmete või tüüpiliste tarandkalmete ehitamine, on ilmne tõend nii etnilistest kui ka keelelistest siiretest ja mõjutustest (vt Laul 2001, 218 jj). Sellises mudelis toimib ühiskonna areng ainult siis, kui ühte nn kohapealsesse järjepidevust kandvasse kultuuri pidevalt lisandub “ uut ja värsket verd”. Täiesti teistsugune kontseptsioon on Langil, kelle arvates on muutused ühiskonnas seostatavad eelkõige võimuga. Monumentaalsed kalmed on Langi järgi ühiskonnas eksisteeriva majandusliku ja sotsiaalse konkurentsi tulemus. Nii seletab ta kivistkalmete rajamist vajadusega manifesteerida maa omandisuhteid, mis saavad ühiskonnas aktuaalseks siis, kui tiheneb konkurents viljelusmaale (vt Lang 2000a, 202 jj). Ühiskond on selle mudeli järgi edukas ja arenev siis, kui ta mitte ei ole lihtsalt aldis uuen-dusi vastu võtma, vaid neid ka ise looma ja vahendama.

Seesugust olukorda võib nimetada konkureerivate nägemuste ühismõõdutu-seks, mida teadusfilosoof Alan F. Chalmersi järgi iseloomustab asjaolu, et võistlevate programmide pooldajad toetavad eri normistikke, näevad kogu maailma teise pilguga ja kirjeldavad seda eri keeltes (Chalmers 1998, 144). Seega on tegelikult võimatu oodata erinevalt metodoloogiliselt aluselt (ja mõtteviisilt) lähtuvate minevikukäsituste ühissobivust ning vaevalt siin veenmine midagi muudab, kuigi Chalmers seda soovitab.

Kui muutuste tõlgendamisel esineb teatavaid erimeelsusi, siis üsna ühised ja üldised on arvamused järjepidevuse suhtes, mida tabavalt väljendab Kriiska: “On aga üks asi, mis on esmatähtis, ja see on järjepidevus – katkematu liin tänapäevast minevikku.” (Kriiska 2003, 46.) Kriiska ei pea silmas siiski mitte n-ö klassikalist kultuurilist või etnilist järjepidevust, mida leiab Laulu ja Valgu töödest³, vaid pigem järjepidevust geograafilise ruumi kasutamises – Eesti ala asustuses. Asustuses ja sotsiaalsetes suhetes ilmneva järjepidevuse uurimisele keskendub ka Mägi. Järjepidevus omandisuhetes, eriti maaeraomandis, on primaarne osis Langi esitatud muinasühiskonna mudelis. Esmapilgul võib tunduda, et vastavast foonist langeb kõrvale Tvauri, kes rõhutab, et Tartu arengu kulg on olnud täiesti erinev teiste järjepideva asustusega piirkondade omast ning Tartu arenguetapid pole omavahel evolutsiooniliselt seotud. Tvauri puhul on tegu siiski vaid üksikobjekti fokuseerimisest tingitud näilise erinevusega ning laiema asustus- ja sotsiaalse süsteemi kirjeldamisel toetub ta (alternatiivi puudumise tõttu?) samuti järjepidevust aluseks võtvale mudelile (vt Tvauri 2001, 246).

³ Laulul on oluline materiaalses kultuuris (tekstiilkeraamikas) kajastuv piirkondlik (Lõuna-Eesti) etniline järjepidevus. Valgu esitatud tõlgendused põhinevad usundi ja mentaliteedi konservatiivsuse ja järjepidevuse kontseptsioonil, mis võimaldab muinasusundi relikte leida tänapäevaste setude maailmavaates.

Ühiskonnakorraldus ja ideoloogia

Lähtumine nn aktiivse ühiskonna mudelist on uurijate tähelepanu senisest enam suunanud ühiskonna sisemise struktuuri ning selles avalduvate muutuste uurimisele. Teoreetiliseks lähtealuseks on valitud tees, et inimesed kasutavad materiaalsel kultuuri sotsiaalsetes strateegiates. Teine, tänaseks Eesti arheoloogias absoluutselt valdav seisukoht on, et sotsiaalselt kihistunud ühiskonnast saab rääkida juba pronksiajast, kui mitte koguni kiviajast alates. Sotsiaalse kihistumise aspekt on oluline Langi ja Mägi uurimustes. Lang eristab võimalusi jälgida kihistumist kahel tasandil: asustusüksuste sees (n-ö ühe majapidamise raames) ja asustusüksuste vahel. Mägi on kontsentreerunud asustusüksuse sees toimuva sotsiaalse kihistumise eritlemisele. Mõlemad uurijad on seisukohal, et sotsiaalne kihistumine leiab kajastust matmiskommetes. Mägi arvates ei peegelda matmiskombed küll otseselt sotsiaalset struktuuri, kuid teatud ulatuses on need kindlasti teineteisega seotud. Hauapanuste hulk ja koostis kalmes on autori arvates küll mõjutatud ühiskonnas valitsevast ideoloogiast, kuid siiski tugevasti sõltuv maetu majanduslikust olukorrast (Mägi 2002a, 13). Kuivõrd kalmeid käsitletakse ühenduses ühiskonna ideoloogiaga, mis omakorda oli võimu teostamise vahendiks, siis on vastavad uurimused orienteeritud esmajoones ühiskonna eliidile.

Veidi teistsugust situatsiooni analüüsib Valk, kes jälgib, kuidas kesk- ja uus-aegse ühiskonna etniline ja sotsiaalne polarisatsioon avaldub ühe, madalamal sotsiaalsel tasandil oleva osapoole uskumuslikus ning ideoloogilises käitumises. Võttes oma uurimuse lähtealuseks keskaegses Eesti ühiskonnas väljakujunenud binaarsed sotsiaalsed ja etnilised opositsioonid: eestlastest kohalikud *versus* sakslastest võõrad ning ruumilise opositsiooni maa *versus* linn, on ta fookuspunkti asetanud maarahva ideoloogia ning binaarses opositsioonis sisalduva võimaliku konflikti uurimise. Valk nendib kahe erineva ideoloogia olemasolu, kuid peab sellist olukorda võimalikuks ainult mõlema poole kompromissivõimalduse ja tolerantse tõttu: kohalikud võtsid osaliselt omaks pealesurutut ja võõrad sallisid mõningase reservatsiooniga kohaliku ideoloogia püsimist. Liivimaal valitsenud mentaliteeti nimetab Valk sünkretistlik-pluralistlikuks. Opositsiooni puhul maa *versus* linn tõdeb Valk kategooriate tegelikku erinevust, kus maapiirkonnad, erinevalt innovaatilisteks keskusteks kujunenud linnadest, jäid passiivseks ja staatiliseks. Antropoloog Marshall Sahlins (2002, 18–19) on juhtinud strukturalistlike opositsioonide teemat analüüsides tähelepanu sellele, et nimetatud lähenemine põhineb eelkõige vaatleja kindlaksmääratud suhtel. Selles mõttes on Valgu kui vaatleja suhe selgelt fikseeritud poolehoiuna maarahva elik “meie” suhtes.

Keskkond ja ühiskond

Temaatika, mis rohkemal või vähemal määral leiab käsitlemist kõikides analüüsitavates teostes, on asustuse ja keskkonna vahelised suhted. Oluline samm asustuse empiirilisest kirjeldamisest edasi on püüd seletada ja analüüsida muu-

tuste põhjusi ning võtmeks sellele on protsesside jälgimine asustusdünaamikas. Sellealastes töodes on metodoloogiliselt avanenud uued võimalused tänu asustusarheoloogia rakendamisele ning keskendumisele asustusdünaamikas toimunud arengute mitmetasandilisele analüüsile ajaperioode läbivate uuringutega. Looduskeskkonna ja asustuse seotust vaagitakse esmajoonel kiviaja uurimustes, hilisemate perioodide puhul tähendab keskkond pigem sotsiaal-poliitilist konteksti. Keskkonna, majandusviisi ja ühiskonna struktuuri omavaheliste seoste väljatoomisel on üsna palju sarnaseid jooni Langi ja Kriiska (eriti Kriiska 2002) seisukohtades. Uurides kiviaega, on Kriiska enam jälginud looduskeskkonna ja majandusviisi vahetõrget ning nende kajastumist materiaalses kultuuris. Langil on suurem rõhuasetus sotsiaal-poliitilise konteksti tõlgendamisel. Mõlema puhul võib märgata sarnasust suhtumises, et kuigi keskkond determineerib võimalused ja tingimused, on käitumismustrid eri inimgruppidel erinevad ning looduskeskkonna väärtustamine pole sõltuv mitte ainult majandusviisist, vaid samuti ühiskonna sotsiaal-poliitilisest struktuurist. Mõlemad pooldavad arvamust, et hilisemesoliitikumis toimus ühiskonnas murrang: suuremad kogukonnad jagunesid väiksemateks asustusüksusteks, kusjuures alates nöörikeramika kultuurist võib rääkida üksiktalulisest asustusest. Viljelusmajandusele üleminek ei tähenda lihtsalt majandamisviisi muutust, vaid muutust kogu ühiskonnas, mistõttu võib rääkida teisenenud omandisuhetest, aga ka moraalist ja mentaliteedist ning uue ideoloogia tekkest (Kriiska & Tvaari 2002, 72). Nii Kriiska kui ka Lang näevad asustusdünaamikas ja ühiskonnas toimunu seletamisel ühe tegurina elanikkonna kasvu (asustustiheduse suurenemist). Langil tähendab asustuse tihenemine konkurentsi suurenemist vaba maa hõivamisel. See sundis ühiskonda ümber organiseeruma. Kuigi Langi ja Kriiska käsitlustes on palju sarnast, rõhutab Kriiska enam keskkonnaga kohanemise tähtsust ja toetab kultuuriökoloogilist lähenemist, samas kui Langi fraseoloogias kohtab sagedamini selliseid termineid nagu *kodustamine*, *konflikt* ja *võimuvõitlus*. Lisaks konflikti- ja võimuteooriatele on Langil nn modifitseeritud süsteemianalüüsil põhinevas muinasühiskonna mudelis oluline koht maailmasüsteemi teoorial. Just keskuste, taga- ja ääremaade suhtevõrgustiku dünaamika määrab rauaaja sotsiaal-poliitilise ja majandusliku keskkonna.

Uudseks aspektiks inimese ja keskkonna suhete analüüsis kujunes 1990. aastatel kultuurmaastiku mõiste, mille avamine on oluline olnud eeskätt Langi töodes. Kultuurmaastiku kontseptsiooni selgitamisel mainib Lang asustuse seotust looduskeskkonna ja majandusviisiga, kuid rõhutab sotsiaalsete ja mentaalsete aspektide olulisust maastiku käsitlemisel. Kultuurmaastik on järjepidev protsess, kus pühitsetud ja pühitsemata aeg ja ruum on ühiskonna religioossete, ideoloogiliste ja sotsiaalsete suhete manifestatsiooniks füüsilises maastikus (Lang 2000a, 27). Valgu uurimuses moodustavad kalmete tagamaa sotsiaalsete ja religioossete faktorite vahelised suhted, teisisõnu uskumused. Valk näeb matmispaiku enese manifesteerimise ning nende kahe, sakraalse ja profaanse maailma kokkupuute kohtadena, tuues niimoodi välja maastiku etnosotsiaalsuse.

Seega on inimkultuuri ja keskkonna suhete analüüsi lisandunud mentaalne ja religioosne aspekt. Kui Lang asetab rõhu maastiku religioossele ja sümboliseeri-

tud korraldusele ning rituaalsele kommunikatsioonile inimese ja keskkonna vahel (Lang 1999; 2000a), siis Valk jälgib keskkonna ja inimkultuuri mentaalseid ning kognitiivseid seoseid, keskendudes kultuurmaastiku objektide ning kultuurimälu omavahelistele seostele (Valk 1999; 2001b).

Iseenesest liitub kultuurmaastiku käsitlus arheoloogias üldisemate suunamuutustega maastiku tõlgendamisel inimgeograafias (nt kogumik "Maastik..."), kuid oluline on siinkohal kultuurmaastiku mõiste avamine alustasandil. Arheoloogiasiseselt baasilt lähtumine on avaldanud viljastavat mõju maastiku järjest mitmekülgsemale tõlgendamisele ja toonud esile maastiku uusi tahke, nagu fenomenoloogiline maastik (Vedru 2002) või merenduslik kultuurmaastik (Ilves 2002). Selline positiivne efekt viitab selgelt vajadusele tõsisemalt süüvida ka teistesse arheoloogia alusküsimustesse just Eesti enda kontekstist lähtuvalt.

Materiaalne kultuur ja ühiskond

Huvi ühiskonna sisemiste protsesside vastu on toonud kaasa vajaduse analüüsida lähemalt materiaalse kultuuri tähendustasandeid ning avada selle seoseid ühiskonnaga. Sisuliselt on tegu probleemide ringiga, mis haarab materiaalsete ja sotsiaalsete nähtuste omavahelist vahekorda. Siinkohal on olemas küll eksimisvõimalus, kuid näib, et vastavate tunnetuskategooriate avardumine Eesti arheoloogias on toimunud järkjärgulise naiivempirismist kaugenemise ning üha suureneva komplitseerituse tajumise suunas. Algselt viljelusmajanduse alguse paigutamist varasematesse aastatuhandetesse toetanud postulaat, et tõendi puudumine üksi nähtuse eksisteerimist ei välista (Lang 1995b, 117 jj), laienes hiljem muististe leviku mitterepresentatiivsuse tunnistamisele asustuse leviku suhtes (Lang 1996, 347; Mägi 2002a). Sellest järgmine ja üsna loogiline samm oli seisukoha omaksvõtt, et üksüheseid paralleele ei eksisteeri ka ühiskonna ja materiaalse kultuuri vahel ehk teisisõnu, nagu sedastab Lang (2000a, 20), on esemete (materiaalsete objektide) ja inimeste suhted tõlgendatavad ainult kultuuri kaudu. Mõneti alternatiivse suuna on valinud Tvauri, kes asetab panuse materiaalse kultuuri ning inimasustuse seostele ning keskendub esemelises materjalis esinevate ajaliste lünkade ning nende tõttu tekkinud asustuskatketete uurimisele. Kahtepidi suhtumist artefaktidesse võib märgata Valgu teoses, kus arheoloogiliste objektide (*resp* tekstide) vaatlusel ilmnev äärmine ettevaatlikkus on justkui minetatud folklooritekstide juures. Tundub, et kõnealuse vahekorra sügavam avamine Eesti arheoloogias seisab veel ees ning ainsana on oma otsinguid dialektilise ühtsuse (või mingi tasakaalu) suunas idealismi ja materialismi ning süsteemi ja indiviidi vahel püüdnud sõnastada Lang, võttes appi Wittgensteini (keele)mänguteooria.

Hoolimata tekstuaalsuse ja sümbolismiga seotud väikestest mõistmisväärtustest arheoloogiafilosoofia klassikute tsiteerimisel (nt Tvauri 2001, 19), on igal juhul adutav üldine suundumus materiaalse kultuuri tähendusvariatsioonide ning konteksti uurimise väärtustamise poole. See on tajutav enamikus analüüsitud

teostes, kuid eriti silmanähtavalt tõuseb esile hiljuti ilmunud artiklikogumikus “Keskus – tagamaa – ääreala” (Tallinn; Tartu, 2002). Lisaks esemete, muinas-mõisate ja -linnuste funktsiooni ja tähenduse ning keskuse mõiste avamisele uutest aspektidest on kogumik ka uue suuna tähiseks varasemast mitmetasandilise ühiskonna käsitlemisel. Kui siiani kalduti materiaalses kultuuris ilmnevaid suuremaid muutusi seostama totaalsete murrangutega kõikides ühiskonna avaldumisvormides – majandusviisis, sotsiaalsetes suhetes, omandisüsteemis, ideoloogias ja religioonis –, siis selles kogumikus esitatud seisukohad maksustamis- ja haldusstruktuuri peaaegu muutumatust püsimisest ka pärast 13. sajandi võõrvallutust (Lang 2002; Mägi 2002b), viitavad sellele, et ühiskonna eri aspektide areng ei pruugi toimuda ühesuguse intervalliga. See annab põhjust tulevikus tähelepanelikumalt süüvida religiooni, ideoloogia ja mentaliteedi olemusse, mis seni liiga üksüheselt on pandud võnkuma samasse rütmi ühiskonna (põllu)majandusliku ja poliitilis-sotsiaalse poolega.

Kokkuvõte

Loomulikult on Eesti arheoloogia tunduvalt mitmepalgelisem, kui siinses artiklis analüüsitud kuus teost ning ka iga teos ise on võrratult nüansirikkam neist mõnedest teemadest, mis leidsid kajastamist. Eesti arheoloogia pagas on täienenud arvukate uute avastustega, täpsustatud kronoloogiate ja dateeringutega, mitmekesistunud uurimisvaldkondade ja tõlgendustega. Eesti arheoloogia on liikunud nii teadusharu sees kui ka väljaspool seda pluralismi ja avatuse poole, arheoloogid ise on oma teostes läbipaistvamad ning arheoloogiateadus tervikuna saanud jõuliselt nähtavamaks. Kõiki viimase kümnendi suundumusi pole võimalik haarata ning toimunu tegelikud mõjujooned ilmnevad ehk alles praegu arheoloogi elukutse poole pürgijate teadustöodes.

Kuid siiski, millised võiksid olla silmatorkavamad muutused Eesti esiaja koondpildis, kui prooviks mõttemängu tasandil lihtsustatud skeemiks ühendada senised olulisemad kontseptsioonid? Esmalt hüljati dateeringute täpsustamisega Eesti mahajäämuse kontseptsioon. Seeläbi vähenesid ajalised erinevused naabermaadega ning Eesti muinasühiskond sai naabritega võrreldavaks ning laiemas kontekstis võrdväärseks objektiks. See tähendab aga samuti seda, et muinasühiskonda ei vaadelda enam ainult väljastpoolt mõjutatava ja passiivse vastuvõtjana, vaid kui partnerit, kes võib ise asuda mõjutaja rolli ümbritseva konteksti suhtes. Samas on meie omapära subkultuuride näol suurenenud. Maaomand ja maksustamine on tõusnud üheks olulisemaks sotsiaalseid ja poliitilisi suhteid määravaks vahendiks. Ühiskonna struktuuris on eristunud eliit, kellel on võim sotsiaalsetes ümberkorraldustes. Arheoloogiatekstidesse ilmunud märksõnad, nagu *omand*, *võim*, *ideoloogia*, *religioon*, *kommunikatsioon* jms, osutavad keerukale ja sotsiaalselt hierarhilisele ning dünaamiliselt muutuvale ühiskonnale. Minevikku on tasapisi tekkimas tegutsev ja otsustav, tundev ja uskuv – elus inimene.

Kasutatud kirjandus

- Barthes, R.** 2002. [1963]. Autori surm. Varrak.
- Chalmers, A.** 1998. [1981]. Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? Arutlus teaduse olemusest ja seisundist ning teaduslikest meetoditest. Ilmamaa.
- Ilves, K.** 2002. Merenduslik kultuurmaastik ja Maasi laev kui selle element. – EAA, 6: 2, 134–149.
- Jaanits, L.** 1991. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu periood. – MT, 1, 20–44.
- Jaanits, L.** 1995. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. – MT, 3, 9–53.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E.** 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Kriiska, A.** 2001. Stone Age Settlement and Economic Processes in the Estonian Coastal Area and Islands. Helsinki. <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/kult/vk/kriiska/>
- Kriiska, A.** 2002. Lääne-Eesti saarte asustamine ja püselanikkonna kujunemine. – MT, 11, 29–54.
- Kriiska, A.** 2003. Kas nad olid eestlased? – Lehed ja tähed. Looduse ja teaduse aastaraamat. Tallinn, 44–52.
- Kriiska, A. & Tvauri, A.** 1996. Muinasaja teadus 5 aastat enne teise aastatuhande lõppu. – Kleio, 1, 53–55.
- Kriiska, A. & Tvauri, A.** 2002. Eesti muinasaeg. Avita.
- Lang, V.** 1995a. Estonian archaeology today – problems and perspectives. – Archaeology East and West of Baltic. Papers from the Second Estonian–Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991. (Theses and papers in Archaeology N.S.A 7.) Stockholm, 17–19.
- Lang, V.** 1995b. Varane maaviiljelus ja maaviiljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta. – MT, 3, 116–181.
- Lang, V.** 1996. Muistne Räväl. Muistised, kronoloogia ja maaviiljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. (MT, 4.)
- Lang, V.** 1999. Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. – EAA, 3: 1, 63–85.
- Lang, V.** 2000a. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. (MT, 7.)
- Lang, V.** 2000b. Eesti arheoloogia 20. sajandi teisel poolel. – EAA, 4: 1, 72–77.
- Lang, V.** 2001a. Results of archaeological investigations in Estonia 1995–2000. – Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum, pars VIII, 335–342.
- Lang, V.** 2001b. Doktoritöö Eesti kiviajast. – EAA, 5: 2, 154–156.
- Lang, V.** 2002. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – MT, 11, 125–168.
- Laul, S.** 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr.–500 p.Kr.). (MT, 9; ÕES Kirjad, 7.) Tallinn.
- Ligi, P.** 1993. Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. – Looming, 8, 1132–1138.
- Ligi, P.** 1994. Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus. – Looming, 1, 110–121.
- Ligi, P.** 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi ja rauaajal. – MT, 3, 182–270.
- Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis.** (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91.) Tartu, 2001.
- Moora, T.** 1998. Muistsete loodusolude osast kiviaja asustuse kujunemisel Kunda ümbruses. – MT, 5, 15–151.
- Mägi, M.** 2002a. On the Crossroads of Space and Time. Graves, Society and Ideology on Saaremaa (Õsel), 9th–13th centuries AD. (CCC papers, 6.) Tallinn.
- Mägi, M.** 2002b. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – MT, 11, 169–232.
- Pihlman, S.** 2002. Doctoral thesis on a period of prosperity of Saaremaa. – EAA, 6: 1, 78–83.
- Pärdis, H.** 2000. Personaalset, institutsioonilist ja mõnda muud 1990. aastate Eesti etnoloogias. – EAA, 4: 1, 78–82.
- Raudkivi, P.** 2002. Heiki Valk väitles doktoriks. – EAA, 6: 1, 84–87.

- Rosenberg, T.** 1999. Eesti ajaloo historiograafiast. – Ajalooline Ajakiri, 1 (104), 5–8.
- Sahlins, M.** 2002. [1985]. Saared ajaloos. Varrak.
- Selirand, J.** 1977. Arheoloogia arenguhooni Nõukogude Eestis. Tallinn.
- Selirand, J.** 1994. Poliitiliseks tehtud muinasteadusest. – Looming, 6, 803–805, 824.
- Tamm, J.** 2002. Suuruurimus Tartu tekkimisest. – EAA, 6: 2, 150–152.
- Toode, A.** 2001. Aivar Kriiska kaitses Helsingi Ülikoolis doktorikraadi. – Universitas Tartuensis 16.03., nr 10, 1.
- Tvauri, A.** 2001. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (MT, 10.) Tartu; Tallinn.
- Tõnisson, E.** 1994a. Muinas-Eesti ühiskond – elitaarne või egalitaarne, riigiga või riigita? – Looming, 3, 387–392.
- Tõnisson, E.** 1994b. Miks ma ei võiks olla indiaanlane. – Looming, 6, 806–811, 825.
- Valk, H.** 1999. Maastikust, muististest ja mõtteviisist. – EAA, 3: 2, 165–169.
- Valk, H.** 2001a. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. (CCC papers, 3.) 2nd edition. Tartu; Visby.
- Valk, H.** 2001b. Rõuge kihelkond: kaugem ajalugu ja muistised. – Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. Tartu, 11–41.
- Vedru, G.** 2002. Maastik, aeg ja inimesed. – MT, 11, 101–122.
- Vunder, E.** 1999. Muutuv eesti etnoloogia. – Ajalooline Ajakiri, 1 (104), 31–42.

**Marge Konsa, Kristin Ilves, Tõnno Jonuks, Mauri Kiudsoo,
Mirja Ots, Ulla Saluäär and Krista Sarv**

WHAT ARE YOU LIKE, ESTONIAN ARCHAEOLOGY?

Summary

Rapid political changes in the late 1980s and early 1990s directly influenced all aspects of Estonian society, as well as archaeology. After some years of crisis the Estonian archaeology started to recuperate. Within the past decade new ideas and views have been formed and research directions chosen, which have now yielded generalizing results. Self-analysis (reflection) of research is inevitable when defining and understanding its identity. It is also necessary (and essential) to position ourselves in the general landscape of science and consider the future of our archaeology.

The analysis is based on six monographs on Estonian archaeology written by Estonian archaeologists and published in 2000–2002. The thematic range of the monographs is wide, covering the Stone Age economic and settlement processes (Kriiska 2001), the dynamics of centre and periphery as well as problems of cultural landscape in the Vihasoo–Palmse area (Lang 2000a), ethnic and cultural processes in Southeast Estonia (Laul 2001), changes in the structure of society in the Late Iron Age and at the beginning of historical times on the island of Saaremaa (Mägi 2002a), the development and functions of prehistoric Tartu (Tvauri 2001), and everyday culture and mentality of native population of Estonia throughout the Medieval and Post-Medieval periods according to the

material of village cemeteries (Valk 2001a). Although these six studies have different subjects, source materials and methodologies, the viewpoint common to them is the understanding of archaeology as human oriented (study of society) science.

The similarities and differences in treatments of society could be best followed in the explanations of processes that have occurred in society and the estimation of what kind of factors served as the main reasons for changes. One can distinguish two main views that can be called as active and passive models of society. The first view concentrates mostly on the analysis of inside dynamics of social processes, the other on that of outside influences. The treatment of society as being passive rather than active (for example when estimating ethnic migrations and cultural diffusions) is primarily characteristic of the culture-historical school in archaeology. Seeking for outside factors in the interpretation of changes is generally inherent for the majority of views based on naturalistic methodology of science. In Estonian archaeology, the discrepancy between different views on society's activeness and passiveness is clearly obvious when comparing, for example, the interpretations of Early Iron Age societies by Lang (Lang 2000a) and Laul (2001).

The main theoretical base in the interpretations of social structure and its changes lies in the statement that material culture has been used for social strategies. According to another common understanding in Estonian archaeology for the time being, a socially stratified society existed already in the Bronze Age, maybe even in the Late Stone Age. The possibilities of investigating social hierarchy are seen in the research into settlement dynamics and central places (e.g. Lang 2000a), but most commonly into burial customs. As the stone graves are treated as being connected with the ideology of society, and the ideology is considered as a medium of power, studies of that kind mainly concentrate on the nobility of society (e.g. Mägi 2002a).

The relationships between society and environment are treated to some extent in all works analysed. Applications of settlement archaeology as well as long-term studies and multivariate analyses of settlement dynamics and processes have widened, in the 1990s, the methodological possibilities for this subject and, at the same time, led away from pure positivistic and descriptive views towards a more complex understanding. The relationships between the human settlement and natural environment are studied mainly in connection with Stone Age societies, whereas in case of later periods the environment is mostly understood in a social-political context. The discussions about the concept of cultural landscape on its fundamental level and within an archaeological context have recently forced the study of social, religious and mental aspects of cultural landscape.

The interest towards the inside processes of society has raised a need for closer analysis of the meaning of material culture and its relations with society. The interpretation of the relationship between material and social phenomena in Estonian archaeology has, step by step, developed farther from naïve empiricism.

The statement of non-linear and indirect relation between material culture and society has been accepted and the culture is seen as a binding factor between two poles – material and immaterial.

In conclusion, one can distinguish some characteristic features in the interpretation of Estonian prehistoric societies. By correcting the dating of the archaeological material the artificial backwardness of Estonian prehistoric societies in comparison with those of neighbouring countries has been removed. It also means that past societies are no longer treated simply in a passive and ineffective role, but more like an equivalent partner in a broader context. The land ownership and taxation are one of the most important media in the determination of social and political relations. The introduction of keywords like ownership, power, ideology, religion, communication, etc. into archaeological studies serves as a reference to the society that was sophisticated, socially highly stratified and dynamically variable. An acting, feeling and believing human being, able to make decisions, was stepwise moving into the past.